

XX əsrin əvvəllərində (1908-ci ildə) Mahmudbəy Mahmudbəyov beş nəfər müəllimlə birlikdə “İkinci il” dərsliyini və 1911-ci ildə “İmlamız” kitabını çap etdirmişdir. O, bu kitabında orfoqrafiya qaydalarına aid qiymətli fikirlər söyləmişdir. Mahmudbəy Mahmudbəyov Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında morfoloji prinsipə əsaslanmağı daha vacib saymışdır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları 1925-ci ildə, ilk orfoqrafiya lüğəti isə 1929-cu ildə Vəli Xuluf-lunun müəllifliyi ilə çap olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, orfoqrafiya məsələləri Birinci Türkoloji Qurultayda geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Qurultayda orfoqrafiya barədə qətnamə qəbul edilmişdir. Qətnamədə türk dillərinin hər birində orfoqrafiya lüğətlərini yaratmaq vacib sayılmışdır.

Vəli Xuluf-lunun müəllifliyi ilə

1) Türkcədə (Azərbaycan dilində) otuz üç səs vardır ki, bunlar otuz üç hərf ilə yazılır. Onlardan 24-ü səssizdir (samitdir). Səssizlər (samitlər) bunlardır: Bb, Cc, Çç, Dd, Ff, Gg, Hh, Jj, Kk, Ll, Mm, Nn, Nğ (sağır nun), Pp, Qq, Ql q, Rr, Ss, Tt, Vv, Xx, Zz, Z z, 33

Bunlardan Ql q hərfi hal-hazırda istifadə etdiyimiz latın qrafikalı əlifbada Ğğ-nı, Zz Jj-nı, 33 isə Şş-nı bildirmişdir. Sonralar Azərbaycan əlifbasından Vəli Xuluf-lunun verdiyi samitlərdən N?? (sağır nun) çıxarılmışdır. Saitlərə gəlincə o, türk dilində (Azərbaycan dilində) doqquz saitin (səslinin) olduğunu qeyd etmişdir: Aa, Oo, Uy, Iı, Ee, Əə, Uu, Öö, İi. Bunlardan Uy hal-hazırda işlətdiyimiz latın qrafikalı əlifbada Uu-nu, Uu isə Üü-nü bildirmişdir.

2) Ərəb əlifbasında bir səsə məxsus bir neçə hərfin mövcud olması. Məsələn: t, s, h, z səslərinə məxsus bir neçə hərfin olması. Vəli

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabının II bölməsi “Ahəng (harmoniya)” adlanır. Burada Vəli Xuluf-lu ahəng barədə (bu qanun barədə) aydın izah verir. O yazır: “Türk dilinin məxsusi bir ahəng qaydası vardır. Bir kəlmədə eşidilən səslə hərf-lərin hamısı ya qalın və ya incə olur.

Əgər kəlmənin ilk hecasındakı səslə hərf qalın isə, sonra gələn hecalardakı səslə hərf-lər də müt-ləq qalın olmalıdır. Əgər kəlmənin ilk hecasındakı səslə hərf incə isə, sonra gələn hecalardakı səslə hərf-lər də müt-ləq incə olmalıdır”. Vəli Xuluf-lunun qalın sait-lərin qalın-ları (məs.: barama, barış-ıq, qırmızı və s.), incə sait-lərin incə-ləri (məs.: gözəllik, bəzəkli, dirilmək və s.) izləməsi ilə bağlı verdiyi misallar bir növ yazı vərdiş-lərinə yiyələnməkdə öyrədici rol oynayır. Dilin fonetik quruluşundakı qayda-qanun-ları yazı vərdişinə

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabının üçüncü bölümü “İsim” adlanır. O, bu fəsil-də isimlə bağlı qaydaları verir və dildən nümunələr gətirir. Məsələn: bütün xüsusi isim-lərin ilk hərfinin böyük hərf-lə yazılması (məs.: Azərbaycan, Vaqif, Nəriman, Çingiz, Sabir və s.), isim-lərin son hecasındakı səslə (sait) hərf-lə görə -lar2 cəm şəkilçisini qəbul etməsi (məs.: qoyun-lar, öküz-lər), yeni isim-lərin cəmlənməsində olan qayda, isim-lərin hallanmasında və hal şəkilçilərinin ismin son hecasındakı səslə (sait) hərf-lə uyğunlaşması (məs.: odun-u, odun-a; üzüm-ü, üzüm-ün və s.), hallanma zamanı ismin sonunda səslə (sait) hərf gə-lirsə, onda səslə (sait) hərf-dən sonra “y”, “n” samitinin gəlməsi (məs.: ata-ya, ata-nın; ordu-ya, ordu-nun və s.) və s. qaydalar verilir. Düz-dür, onun verdiyi bəzi qaydalarda yanlış-lıq da vardır. Məsələn, o, isim-lərin hallanması ilə bağlı belə bir qeyd verir: “Adların halı dəyişdikdə ikinci halda (birinci hal isim hallanarkən sonu sait-lə qurtarıldıqda sait-dən sonra “y” samitinin artırılması, ikinci halda isə “y”-nın yerinə “n” samitinin artırılması nəzərdə tutulur - B.X.) el arasında y yerinə bəzən n söyləyürlər”. Əslində isə isim-lər hallanan zaman “el arasında” (dialekt-lərdə) “n”-in əvəzinə “y” işlənir. Məs.: qapı-yı (qapını əvəzinə), dədə-yi (dədəni əvəzinə), əmi-yi (əmini əvəzinə) və s.

Vəli Xuluf-lunun qeyd etdiyi qaydaların bir qismi dilimizdə orfoqrafiya qaydalarının əsasında dayanır. Məsələn: d-nin t-ya, q-nin ğ-ya, k-nin y-ya keç-məsi (kükürt - kükür-dün, qoruq - qoruğa, çürük - çürüyə və s.), təkhecalı söz-lərin bəzilərinin sonunda “t” samitinin dəyişməməsi (məs.: ot-otu-ota-otun-otu-otda-otdan), eləcə də sonu g samiti ilə qurtaran dəyişməyən söz-lər (məs.: tufəng - tufəngin - tufəngə - tufəngi - tufəngdə - tufəngdən, külüng - külüngün-külüngə - külüngü - külüngdə - külüngdən və s.) və s.

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabının dördüncü bölməsi “Məsdər” adlanır. Burada sonu -maq, -mək şəkilçisi ilə qurtaran feillər (məs.: demək, oxumaq və s.), bu şəkilçinin sonundakı k-in y-ya, q-nin ğ-ya keçməsi (məs.: demək-deməyi, qalmaq-qalmağı və s.), yardımçı feillərin (idi, imiş) həm bitişik, həm də ayrı yazılışı, -dır4 şəkilçisinin qoşulduğu sözə bitişik yazılması, feillərə şəkilçi qoşulduqda şəkilçinin ahəng qanununa tabe olması (məs.: aldı, almış, alacaqsan, sevdi, seəcə və s.) və s. məsələlər maddələrlə verilir.

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabının beşinci fəslə “Ədat” adlanır. Burada -mı4 sual ədatının ahəngə uyğun yazılmasından, həm də ayrı yazılmasından (məs.: gördün mü?, dedin mi?, apardın mı? və s.) bəhs olunur. Halbuki bu sual ədatı sözə bitişik yazılır. Bundan başqa, burada ilə qoşmasının, “kı”-nın (məs.: ondakı, mənimki), amma, ancaq, lakin bağlayıcıların, eləcə də deyil sözünün ədat kimi verilməsi düzgün deyildir. Həm də bunların hamısının ədat kimi verilməsi onu göstərir ki, hələ o vaxt köməkçi nitq hissələrinin sərhədi tam şəkildə müəyyən olunmamışdır. Ona görə də Vəli Xuluf-lu da bunların sərhədini dəqiqləşdirmədən onların hamısını ədat kimi vermişdir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabı yazı qaydalarını tənzimləyən ilk qaynaqlardan biri kimi dəyərli mənbədir. Təbii ki, onun sonra (1929-cu ildə) tərtib etdiyi “İmla lüğəti”nin hazırlanmasında da “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabının böyük rolu olmuşdur. Bu qaydalar ayrı-ayrı türk xalqlarının yazı qaydalarının tənzimlənməsində ilk mənbə kimi istifadə olunmuşdur. İlk təcrübə kimi ayrı-ayrı türk xalqları bundan faydalanmışdır.

■ Buludxan Xəlilov
filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor

4 iyun 2016

WWW.KASPI.AZ

KEÇMİŞƏ SALAM
21

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabı

“Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” 1925-ci ildə çap edilmişdir. “Yeni türk əlifba komitəsi nəşriyyatı”nda çap olunan bu qaydaların “Başlanğıc”ında Vəli Xuluf-lu yazırdı: “Ərəb əlifbası ilə yazıldığı zaman səslə hərf-lər (sait-lər - B.X.) açıqda yazılmırdı. Yeni əlifbaya keçdikdə səslə hərf-lərin açıqda çıxması və həm də ahəng qaydasının tamamilə tətbiqinə diqqət edildiyinə görə yazıda bir çox pozucuqluq baş verdi. Yazı pozucuqlarını aradan qaldırmaq üçün qısaca olaraq bir sıra qaydaları bir araya topladıq.

Yad millətlərdən alınan kəlmələrin xüsusunda yazdığımız qaydalar üzrə yad kəlmələri türkcəyə uydurmağa çalışmaqla vətəndaşlar türkcəyə böyük köməklik etmiş olacaqlar”. Vəli Xuluf-lu “Başlanğıc”da verdiyi bu fikrini həm yeni türk əlifbası ilə (latın qrafikalı əlifba ilə), həm də ərəb əlifbası ilə oxuculara çatdırmışdır.

Ümumiyyətlə, “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabında qaydalar həm yeni türk əlifbası ilə (latın qrafikalı əlifba ilə), həm də ərəb əlifbası ilə verilmişdir. Görünür ki, məqsəd ondan ibarət olmuşdur ki, bu qaydalardan həm ərəb əlifbasını, həm də yeni türk əlifbasını bilənlər istifadə etsin. Vəli Xuluf-lu bununla orfoqrafiya qaydalarının tənzimlənməsi işinə yardım etmişdir. “Başlanğıc”da qeyd etdiyi kimi, səslə hərf-lərin (sait-lərin) ərəb əlifbasında yazılmaması yazıda bir pozucuqluq, qarışıqlıq yaratmış, ahəng qaydalarının tətbiqi işinə maneçilik göstərmişdir. Bunları yazıda qaydaya salmaq üçün yazı qaydalarını yaratmağa ehtiyac olmuşdur. Vəli Xuluf-lu qısa, yığcam bir yazı qaydasını araya gətirməklə yazı mədəniyyətinin inkişafına xidmət etməyə çalışmışdır.

Vəli Xuluf-lunun “Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları” kitabı 5 bölmədən ibarət olmaqla hərf-lər, səslər, ahəng qanunu, isim, məsdər, ədat haqqında qaydaları özündə ehtiva etmişdir.

“Türkcədə hərf-lər və səslər” adlı bölmədə fonetika ilə bağlı ən xarakterik aşağıdakı qaydalara diqqət yetirilmişdir.

Xuluf-lu ərəb əlifbasındakı bu cəhətləri verməklə onun çətinliklərini anlatmağa çalışmışdır. Ancaq yeni türk əlifbası ilə yazı qaydalarından bunun verilməsinə heç bir ehtiyac olmamalıydı. Ona görə ki, ərəb əlifbasındakı bu qaydanın yeni türk əlifbasındakı qaydaya heç bir aidiyyəti yoxdur. Görünür ki, Vəli Xuluf-lu yeni türk əlifbası ilə yazı qaydalarının tənzim olunmasının ilk müəllifi kimi müəyyən yanlışlıqlara da yol vermişdir.

3) Türkcənin (Azərbaycan dilinin) doqquz səslə hərf-ləri ərəbin üç hərfi ilə göstərilir:

o, y, ö, u = ?
e, ı, i = ?
a, ə = ?

Yenə də yeni türk əlifbası ilə yazı qaydalarından söhbət gedirsə, türkcənin (Azərbaycan dilinin) doqquz səslə hərf-lərinin (sait-lərinin) ərəbin üç hərfi ilə göstərilməyindən bəhs etmək, bunu qaydaya salmaq artıq bir işdir.

Vəli Xuluf-lunun dilimizdə bəzi ərəb söz-lərində apostrof işarəsinin işlənməsini (məs.: Məs’ud), səslilərin (sait-lərin) qalın və incə olmaqla iki yerə ayrılmasını yazı qaydalarında qeyd etməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilməlidir.

Yiyələnmək istəyənlərə asan bir şəkildə öyrədə bilər.

Vəli Xuluf-lu ahəng qanununun türk dillərinə məxsusluğu barədə yazır: “...ahəng qaydası ancaq türk dilinə məxsusdur. Türkcəyə girən yabançı dillərdən alınma söz-lərin bəziləri əslində türkcənin ahəng qaydasına uyğun gəlir. Məsələn: kələm, vəzifə, şəfqət, ruzigar...

Bəziləri isə, əslində, bu ahəng qaydasına uyğun gəlmir. Lakin türkcəyə alındıqda xalqımız bu kəlmələrin bir çoxunu ahəng qaydasına görə dəyişdirmişdir”.

Alınma kəlmələrin ilk hecasındakı səslilərə (sait-lərə) sonra gələn hecadakı səslilərin (sait-lərin) uyşması (məs.: adam, axır, avara, tərəzi, tir-yək, rahat, tən-bəki və s.) ilə bağlı qayda, eləcə də alınma kəlmədə birinci və üçüncü hecanın ikinci hecaya görə uyşması (məs.: salamat, salatin və s.) “Ahəng (harmoniya)” bölməsində maddələrlə verilir. Bundan başqa, bəzən təkhecalı alınma kəlmələrin türkcə ikihecalı verilməsi (məs.: ömür, fikir və s.) də dilimizin fonetik quruluşunda olan maraqlı bir hal kimi qaydalar sırasına daxil edilir.

Vəli Xuluf-lu “Ahəng (harmoniya)” bölməsində türkcənin (Azərbaycan dilinin) fonetik quruluşunda alınma söz-lərin bir çoxunun ahəng qanununa uyğunlaşmaması və bunun gələcəkdə öz həllini tapacağı da xüsusi bir qayda kimi qeyd olunmuşdur. Vəli Xuluf-lu yazırdı: “Yabançı dillərdən alınıb türkcənin ahənginə uydurulmamış bir çox kəlmələr qalmışdır ki, bunların ahəngə uydurulması dilimizin gələcəyi məsələsidir. Buna görə hələlik belə kəlmələr olduğu kimi yazılır”. O, iclas, islam, insan, istifadə, nümayəndə, inqilab, üsyan, alim kimi kəlmələri bu qəbildən olan söz-lər kimi nümunə gətirirdi. Belə söz-lər indi də türkcənin (Azərbaycan dilinin) ahənginə, daha doğrusu, ahəng qanununa uyğunlaşmadan işlənir.

Vəli Xuluf-lu “Ahəng (harmoniya)” bölməsində apostrof işarəsi ilə yazılan alınma söz-lərdən (məs.: Məs’ud, məs’ul, tə’sir, tə’min və s.), bəzi alınma kəlmələrdə k-nin ğ-ya keçməsindən də (məs.: nağıl, ağıl, Nağı, Tağı və s.) bəhs etmişdir.